

KÖZLEMÉNYEK

Ismerte-e Laskai Osvát Anonymus gesztáját? *Reflexiók a Magyar Könyvszemlében megjelent három dolgozatra.*

1. Bevezetés

A Magyar Könyvszemle 2004, 2005. és 2006. évfolyamaiban jelent meg Kertész Balázs három dolgozata, amely Laskai Osvát két Szent István-szermójában a magyar honfoglalást tárgyaló részek forrásaival foglalkozik.¹ A publikációk hosszabb szövegbeli azonosságot is mutatnak.²

Laskai Osvát kétségtelenül ismerte Thuróczy János krónikáját; forrásaként említi is a „magyarok krónikáját” egyik Szent László-szermójában.³ Kertész olyan megállapítást tesz, hogy „a barát olvasta P. mester gesztáját”,⁴ s ez 2005-ös közleményének címében is megjelenik. Elgondolását az alábbiakra alapozza:

– Az Álmos-mondát tartalmazó anonymusi gesztarészlet és a Laskai-féle szövegrész között olyan gondolat- és motívumpárhuzam mutatható ki, amely szerinte nincs meg a Thuróczy-krónikában.

– Mindkét szermóban a ferences szerző megemlíti, hogy Álmost, Árpád apját Titel mellett ölték meg. Titel neve a krónikákban és Thuróczynál fel sem bukkan, ezzel szemben Anonymusnál többször is, igaz Álmostól teljesen független kontextusban.

– Laskai a honfoglaló magyarok táborverését az alábbi szavakkal említi: „ubi prius castra metati fuerant”. Mivel Anonymusnál 27-szer fordul elő a „castra metati” kifejezés,⁵ elképzelhetőnek gondolja, hogy Laskai ezt „Anonymus gesztája alapján fogalmazta meg”.⁶

¹ KERTÉSZ Balázs: *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában.* = MKsz (120.) 2004. 374–384.; KERTÉSZ Balázs: *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez.* = MKsz (121.) 2005. 373–384.; KERTÉSZ Balázs: *A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában.* = MKsz (122.) 2006. 464–468.

² Szövegátvételek: KERTÉSZ: i. h. 2004. (1. jegyzet) 382. oldal 2. bekezdéséből KERTÉSZ: i. h. 2005. (1. jegyzet) 380. oldal 2. bekezdésébe; KERTÉSZ: i. h. 2004. (1. jegyzet) 383. oldal utolsó és 384. oldal első bekezdéséből KERTÉSZ: i. h. 2005. (1. jegyzet) 382. oldal 2–3., és a 383. oldal 2. bekezdésébe.

³ MADAS Edit: *Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae – Középkori prédikációk Szent László királyról.* Debrecen, 2004. /ΑΓΑΘΑ 15./ Sermo 19. a 236–237. oldalon.

⁴ KERTÉSZ: i. h. 2005. (1. jegyzet) 381.

⁵ KERTÉSZ: i. h. 2006. (1. jegyzet) 467. oldalon a 18. lábuj.

⁶ KERTÉSZ: i. h. 2006. (1. jegyzet) 468.

2. Az Anonymus-geszta használatára vonatkozó elképzelés bírálata

2.1 Gondolat- és motívumpárhuzam az Álmos-mondában

Az Álmos-monda gondolat- és motívumpárhuzamát Kertész két pontban foglalja össze. Idézem: „1. Mindkét szerző hangsúlyozza a király-utódok szent voltát. 2. Mindkét munkában megtalálható a megtermékenyülés motívuma, azonban itt meg kell jegyezni, hogy Laskai kifejezetten megtermékenyülésről nem beszél, de ... a szent hasából kinövő fa ikonográfiai ábrázolásának gondolati hátterével minden bizonnyal tisztában volt.”⁷

Laskainál ez olvasható: „Et sic factum fuit, quare sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus, etc.”⁸ Kertész megindokolja, miért iktatta be a ferences prédikátor a fent idézett mondatot: „A mondának a krónikában olvasható változata mindössze annyit említ, hogy Álmos anyjának az ágyékából dicső királyok származtak, de egyetlen uralkodót sem nevez meg. A történet ebben a formájában... Laskai számára használhatatlan volt.”⁹ Ezen segített tehát a szent királyok, közöttük István nevének megemlékezésével, ezzel teremtette meg a kapcsolódási pontot Szent István személyéhez.

Anonymusnál a szent királyok kifejezést az Álmos-monda zárógondolata tartalmazza, amely nincs meg a Thuróczy-nál: „Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri.”¹⁰ Anonymus tehát Álmos nevének az 'álom' szóhoz kapcsolódó magyarázata mellett egy magasztosabbat is közölt, amely a latin 'almus' (tápláló, jótékony, áldott, kegyes) melléknéven alapult, s ezen etimológia által diktált asszociációs vonalat követte a továbbiakban: „Vagy azért hívták Álmosnak – ami latinul annyi, mint szent –, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők.”¹¹ Anonymus a saját maga alkotta latin etimológia kiteljesítésekképpen utalt a szent királyokra. Tehát két, biztonsággal rekonstruálható és teljesen különböző motiváció húzódik meg a „szent királyok” kifejezés használata mögött a két műben, ezért Anonymus ismeretére Laskai szövege alapján nem következtethetünk.

Ami az érvelés 2. pontját illeti, a „gondolati párhuzamot” Laskai Osvát és Anonymus között egyáltalán nem tartom helyes érvek, mivel Laskai szövege az Anonymusnál és Thuróczy-nál majdnem teljesen azonosan megfogalmazott „és ágyékából dicső királyok származnak” részlet parafrázisa: Anonymusnál „et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur”; Thuróczy-nál: „et de lumbis eius gloriosi reges propagati sunt”. A két megfogalmazás lényege azonos; eltérésük nem adhat alapot annak feltételezésére, hogy Thuróczy krónikája mellett Laskai Anonymus művével is találkozott volna.

2.2 Álmos Titel közelében lelte halálát

Laskai szerint Álmos Titel mellett esett el, noha az általa használt Thuróczy-krónikában – Árpádról szólva – ez áll: „Huius autem pater Almus in patria Erdelew occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.”¹² Thuróczy művében sehol nem szerepel Titel neve, Anonymus viszont

⁷ KERTÉSZ: i. h. 2005. (1. jegyzet) 380.

⁸ KERTÉSZ: i. h. 2005. (1. jegyzet) 373.

⁹ KERTÉSZ: i. h. 2005. (1. jegyzet) 383.

¹⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk.: SZENTPÉTERY Imre. Vol. I. Bp. 1937. 38. (14–15. sor.)

¹¹ *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta: PAIS Dezső. Bp. 1926. /A Napkelet könyvtára 14./ 26.

¹² [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCY: *Chronica Hungarorum*. I. Textus Ed.: E. GALÁNTAI et J. KRISTÓ. Bp. 1985. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. VII./ 61. (9–10. sor.)

említi gesztájában, például a 41. fejezet legelején. Mivel az előző fejezet végén a Tisza menti Csongrád váráról volt szó és Árpád fejedelem előkelőivel innen indulva jutott el Titelig, majd onnan Szalankamen révéig, a kontextus vitathatatlaná teszi, hogy a Tiszának a Dunába ömlésénél fekvő településről van szó.

Kertész arra gondol, hogy Laskai Titel nevét Anonymusnál olvashatta, s erre emlékezve iktatta be szerzője szövegébe. Megemlíti, hogy az ötlet nem tőle származik.¹³ Veszprémy László fogalmazott így egy tanulmányában:

„Álmos megölése történetének egy kései feltűnése a XV. századi ferences hitszónok, Laskai Osvát Szent István prédikációiban található meg. ...Magyarázatképpen kétféle lehetőségünk adódik: Laskai vagy Anonymust is hasznosítva írja le a Titel nevet, vagy egy olyan, egyébként mára fenn nem maradt hagyományból merített, ami Titelnek juttatott valamiféle szerepet a honfoglalásban ...Laskai az anonymusi logikával szakítva, nem Ungnál végez Álmossal, amit csak úgy lehet megmagyarázni, hogy a ferences szerző is tudott egy, az Ungnál sokkal délebbi honfoglalás hagyományának (sic!) – és hitelt is adott annak.”¹⁴

A Veszprémytől utóbb idézett észrevétel önmagában cáfolja, hogy Laskai „Anonymust is hasznosítva” helyezte volna Álmos halálának helyét Titel közelébe, hiszen ha a geszta alapján akarta volna lokalizálni Álmos megölésének helyét, akkor azt szükségszerűen az északkelet felől történő honfoglalás útvonalára helyezte volna. Egyébként Anonymus nem végez Álmossal Ungnál, hiszen még a 20. fejezetben is hallunk róla, és különösen nem végez vele abban az értelemben, ahogy ez a krónikában olvasható. Ha Anonymus mintája lett volna Laskainak, miért követte volna a Thuróczy-krónikát abban, hogy Álmos megöléséről szól? S a harmadik súlyos ellenérv: Anonymusnál szerepel Álmos és felbukkan Titel is, de a kettőnek semmiféle kapcsolata nincs. Szeretném felhívni a figyelmet a Kertész-féle gondolatmenet súlyos logikai hibájára: ha Laskai akármilyen más, a honfoglalással kapcsolatos eseményt bármely olyan helyhez kötött volna, ami ismert forrásaiban nem kerül említésre, de Anonymusnál igen, akkor ebből ugyanennyi alappal le lehetne vonni azt a következtetést, hogy Osvát barát használta Anonymus gesztáját. Tehát a gondolatot megalapozatlannak tartom.

Annak feltehető okát, hogy miért helyezte Laskai Álmos halálának helyét Titel közelébe, arra az észrevételre alapozom, hogy a Thuróczy-krónikában olvasható 'Almus' névalak¹⁵ helyett Laskai következetesen mindig 'Almas'-t ír.¹⁶ Ezt a nyelvészeti szakirodalom régóta számon tartja,¹⁷ s a szláv nyelvjárásból még a 20. században is dokumentált hangalakot tükröz.¹⁸ Márpedig Laskai bizonyosan jól ismerte azt az Almás patakot, amely Titel várától néhány kilométerre északra folyt jobb kéz felől a Tiszába. Ezt a vízfolyást Györffy György fel is tünteti Bácsvármegye-térképén,

¹³ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 378.

¹⁴ VESZPRÉMY László: *A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban.* = *Hadtörténelmi Közlemények* (103.) 1990. 1–21. Az idézet a 16. oldalról. (KERTÉSZ: *i. h.* 2005. 375./8. láb.)

¹⁵ [THURÓCZY János] Johannes DE THURÓCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 59./22. sor, 60./4. sor, 12. sor, 61./8. sor, 9. sor.

¹⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 374.; KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 373.; KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 464., 465.

¹⁷ TIMÁR Kálmán: *Laskai Ozsvát glosszái.* = *Magyar Nyelv* (29.) 1933. 57–59.; *Régi magyar glosszárium.* Szerk.: BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor. Bp. 1984. 81., 82.

¹⁸ *Új Magyar Tájszótár.* I. Főszerk.: B. LÖRINCZY Éva. Bp. 1979. Az álmos címszó alatt a 206. oldalon.

s a nyugat-keleti folyású patak mellett olvasható az Almásvölgy megjelölés. Ezt olvassuk Györffy-nél: „E terület nagy része egyenletes síkság, melyről néhány mélyen bevágódott patak völgy fut a Tiszába. A legjelentősebb az Almásvölgy.”¹⁹

Mivel Álmos nevének az Osvát által használt, írott 'Almas' alakja azonos a Tiszába torkolló Almas patak korabeli írott alakjával, feltételezésem szerint ez az azonosság kelthette azt a képzetet Laskaiban, hogy a folyó a honfoglaló Árpád vezér apjáról vehette nevét. S úgy gondolhatta, az elnevezésnek az lehetett az oka, hogy Álmost itt, Pannónia határán ölték meg.

2.3 Laskai használja a „tábort verni” kifejezést

Kertész feltételezi, hogy Laskai az „ubi prius castra metati fuerant” kifejezést Anonymustól kölcsönözhetette. Laskai használta a Thuróczy-krónikát, s ha ebbe belelapozunk, ilyen mondatokkal találkozunk: „Cunque rex Salomon venisset ad Zegzard, et castra metatus esset super locum Kestelci, ...”,²⁰ „Cumque ad Zemlin pervenissent, se in pace esse sperantes castra metati sunt.”²¹ „Borich autem cum magna multitudine Ruthenorum et Polonorum castra metatus est prope ad regem.”²² Tehát ha esetleg nem ismerte volna latin tanulmányaiból a „tábort verni” kifejezést, akkor azt Thuróczy krónikájából pótolhatta. Ehhez nem kell Anonymus ismeretét feltennünk.

3. A Kézainak tulajdonított krónika használatára vonatkozó elképzelés bírálata

Kertész feltételezi: Laskai olvasta azt a krónikaszöveget is, amelyet a történeti irodalom hagyományosan Kézai Simon nevéhez köt. Erre két megfigyelés sarkallja:

– Laskai második Szent István-szermójában megemlíti, hogy a magyarok a 'Hungari' nevet az 'Ungh' folyóról kapták; hasonlóan ír, mint a Kézai Simon nevéhez kapcsolt krónikaszöveg, ahol a 'Hung' folyónév olvasható.²³ Anonymusnál ellenben 'Ung vára' az elnevezés forrása. Véleményem szerint a 'Huni – Hungari ~ (h)ung' (vár, folyó, megye) összekapcsolása annyira triviális etimológiai feltételezés, hogy ennek alapján egy bizonyos krónikaszöveg használatát feltételezni nem lehet. Ennek igazolására idézem Ransanus magyar történetének egy részletét: „In montibus prope Marmarusam est Ungensis, quem nonnulli putant accepisse nomen ab Hunnis, sed a vulgo corruptum fuisse vocabulum Ungensem pro Hunnensem pronunciant, id autem ego neque affirmo neque refello.”²⁴ Ransanus művét 1489 január–februárjában kezdte el és Mátyás halála előtt fejezte be,²⁵ tehát alig hét évvel azelőtt, hogy Laskai első kiadása megjelent. Osvát barát korának egy közkezen forgó etimológiai ötletét építette be prédikációjába, ez nem köthető egyetlen krónikaváltozathoz.

¹⁹ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Bp. 1963., 1987.³ 201.

²⁰ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 104./13–14. sor 357. bekezdés.

²¹ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 120./17. sor 412. bekezdés.

²² [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 130./25–26. sor 448. bekezdés.

²³ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 466.

²⁴ RANSANUS, Petrus: *Epithoma Rerum Hungararum*. Ed.: KULCSÁR, Petrus. Bp. 1977. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. II./ 67. Index II. 93. mondat. – Lásd: RANSANUS, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: BLAZOVICH László, SZ. GALÁNTAI Erzsébet. Bp. 1985. /Bibliotheca Historica/ 72.

²⁵ BLAZOVICH – SZ. GALÁNTAI: *i. m.* (24. jegyzet) A „Bevezető”-ben a 13. oldalon.

– Kertész másik érve Laskai azon megjegyzése, mely szerint András, Béla és Levente közül azért Andrást koronázták meg, mert ő volt a legidősebb.²⁶ Azonban a Thuróczy-krónikában a testvérek említése mindhárom név felsorolása esetében mindig ugyanebben a sorrendben történik,²⁷ sugallva, hogy ez egyúttal a születési sorrendet is jelenti. Sőt, András megkoronázásának említése után a következőt olvassuk: „Levente pedig ugyanezekben a napokban halt meg. Ha tovább élt volna, és elnyeri a hatalmat az ország fölött, kétségtelenül megrontotta volna egész Magyarországot a pogány bálványozással.”²⁸ E kitétel alapján arra lehet következtetni, hogy Levente a már megkoronázott Andrásnál fiatalabb volt, és az ő – valamint testvérük, Béla – halála után nyerhette volna el a koronát; ez a részlet szintén András elsőszülöttségére látszik utalni.

4. A szent királyok között említett Lajos azonosításának bírálata

Kertész 2004. évi közleménye főleg azzal foglalkozik, hogy ki volt az Álmos anyjától származó, „... Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus...”²⁹ felsorolásban negyedikként említett Ludovicus. Az első három név egyértelműen I. Istvánt, fiát, Imre herceget és I. László királyt jelöli, akik az Álmos anyjától származó 6., 7., és 8. generáció tagjai voltak.

A 2004. évi cikk végkövetkeztetése: „A barát ... szent királyokat említ, azonban Nagy Lajos nem avatták szentté. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a felsorolásban szereplő Lajos név Károly Róbert fiát jelöli.”³⁰ 2005-ben már ekképpen utal erre: „A vizsgálatok arra az eredményre vezettek, hogy a negyedik név Nagy Lajos magyar királyt jelöli.”³¹ 2006-ban pedig már az érveléshez felhasznált hipotetikus családfa bizonyossággá nővi ki magát és ereszt gyökeret: „Laskai a sermórészlet megfogalmazása során egy olyan, vizuális vagy írásos forrásból ismert kompozíciót is felhasznált, amely egy családfán ábrázolta az Árpád-házi szent királyokat és Nagy Lajos.”³²

Kertész elgondolását tévesnek tartom. Az egyházi megközelítés szempontjából a szentté avatott személyek rendkívüli jelentőséggel bírnak; kizárt, hogy a szentek sorában olyan valakit is említene Laskai, akit az egyház nem emelt fel erre a rangra.

Ludovicus azonosításához az Emericus név nyújtja a kulcsot: Imre a trón várományosaként halt korai halált; 1083. november 4-én avatták szentté. Laskai tehát annyiban rugalmasan kezelte a 'rex' titulust, amennyiben egy uralkodó fiát is ebbe a körbe sorolta. Ennek fényében kétségtelen, hogy a Kertész által említett három lehetséges jelölt közül Lajos toulouse-i püspökre gondolt a szerző.

Toulouse-i Lajos 1274-ben született a Provence tartománybeli Brignolesben és 1297-ben hunyt el ugyanott; 1317. április 7-én avatták szentté. Apja II. Anjou Károly nápolyi király, anyja V. István magyar király leánya, Mária volt. Tehát Toulouse-i Szent Lajos egyik ősanyja valóban azonos Álmos anyjával: Lajos a tőle számított 17. generáció tagja. Ilyen kapcsolata nem ismeretes a Kertész által még potenciális jelöltként említett IX. (Szent) Lajos francia királynak. Toulouse-i Szent Lajosnak a királyok közé sorolását apja uralkodói volta indokolja.

²⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 467.

²⁷ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 63/6. sor; 78/13–14. sor; 84/1. sor; 85/3–4. sor; 8. sor; 15. sor.

²⁸ [THURÓCZY János] Johannes DE THUROCZ: *i. m.* (12. jegyzet) 89.

²⁹ KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 374.

³⁰ KERTÉSZ: *i. h.* 2004. (1. jegyzet) 383.

³¹ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 377.

³² KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 464.

5. Következtetések

Kertész 2005. évi dolgozatában előbb még óvatosan prezentálja Anonymus használatára vonatkozó elgondolását: „Amennyiben feltételezzük, hogy a ferences barát ismerte Anonymus gesztáját, érdemes megemlíteni, hogy ...”,³³ „Ha a ferences író a gesztából merítette is a Titel nevet, tévedett, amikor ...”³⁴ Később már határozottabb megállapítást tesz: „A leírtak alapján úgy gondolom, hogy a barát olvasta P. mester gesztáját.” S a publikáció címének második mondata egészen határozott megállapítást sejtet: „Anonymus gesztájának utóéletéhez.”³⁵ A 2006. évi dolgozat, hivatkozva a korábbira, a bizonyosság látszatát keltve fogalmaz ekképpen: „... a legendarészletek által keretbe foglalt szöveg pedig Anonymus gesztája ... ismeretéről tanúskodik.”³⁶ Majd később: „Elképzeltető, hogy a ferences író a magyaroknak az Ung folyónál történt táborozására utaló mellékmondatot Anonymus gesztája alapján fogalmazta meg. A feltevés megerősíti azt a korábban megfogalmazott álláspontot, amely szerint a barát olvasta P. mester művét.”³⁷ – és ehelyütt természetesen korábbi dolgozatára hivatkozik. Íme tehát a mechanizmus, amely nem megalapozott elgondolásokat bizonyítottan tetsző állításokká tud változtatni.

A címben feltett kérdésre a válasz véleményem szerint határozott NEM.³⁸

HOLLER LÁSZLÓ

Kiegészítés a Marsili-hagyaték magyar vonatkozásaihoz. Közismert tény, hogy Buda felszabadításakor Luigi Ferdinando Marsili gyűjtő szenvedélyének hódolva végigjárta a füstölgő romokat és a budai török könyvtárak, illetve a palotában talált bibliotéka maradványaiból szép számmal magához vett, illetve segédkezett a könyvek összeírásában, és Bécsbe szállíttatásában. Feltehetően Bécsben további köteteket is kiemelt saját gyűjteménye számára. Egész könyvtárát azután 1711-ben felajánlotta Bologna új, általa alapított Tudományos Intézete (Istituto delle Scienze) számára. A Budán, a palotában talált könyvekről készült katalógusnak négy másolata, és kettő közel kortárs, továbbá kettő kései kiadása ismert. Ezenkívül Marsili könyveiről számos kisebb jegyzék töredék, vásárlási feljegyzés maradt fenn, illetve kéziratos és nyomtatott katalógusa készült. Ettől függetlenül a mai napig sem mondhatjuk, hogy a Marsili-hagyatékot feldolgozottak tekinthetjük. Még magyar vonatkozásban sem.¹ Mostani közleményünkben a hungarica-kutatás újabb eredményeiről adunk számot, illetve a jövőbeli feladatokat fogalmazzuk meg.

³³ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 378.

³⁴ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 378.

³⁵ KERTÉSZ: *i. h.* 2005. (1. jegyzet) 373.

³⁶ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (1. jegyzet) 464.

³⁷ KERTÉSZ: *i. h.* 2006. (4. jegyzet) 468.

³⁸ Szerkesztői jegyzet: *A Magyar Könyvszemle* az Anonymus ismertsége vitát lezártak tekinti, és a továbbiakban nem ad helyet a nem kifejezetten könyvtörténeti jellegű közleményeknek.

¹ A hagyaték magyar kutatástörténetét NAGY Levente foglalta össze: *Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték*. In: *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarországról művelődéstörténetéről*. Szerk.: BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás. Debrecen, 2007. 252–273.